

СТАРИ ИЗВОР, НОВА САЗНАЊА:
ИЗАЗОВИ АУТОГРАФА ПУТОПИСА
ЕВЛИЈЕ-ЧЕЛЕБИЈЕ

Филозофски факултет
Универзитета у Београду

Апстракт: *Пуџојис* Евлије-челебије је по свему јединствено дело које још увек није до краја истражено и објашњено. Постао је тема српске историографије већ на самом почетку 20. века. Од тада су подаци из тог извора незаобилазни. Скорашња истраживања аутографа показала су да је Евлијин *Пуџојис* углавном поуздан и веродостојан извор, а да су примећени недостаци последица коришћења лошег не-критичког издања из 19. века. Ново турско издање, засновано на аутографу, иако доноси мноштво непознатих података од којих су неки заиста изненађујући, још није постало доступно на српском језику. У чланку је указано на грешке и пропусте старог издања и постојећег превода Хазима Шабановића, као и на могући обим изостављеног текста који се односи на територију данашње Србије. Постоји велика и недвосмислена научна потреба за објављивањем критичког издања *Пуџојиса* Евлије-челебије на српском језику, са коментарима и факсимилима и, по могућству, пратећим студијама.

Кључне речи: *Пуџојис* Евлије-челебије, Хазим Шабановић, Срби, Балкан, Османско царство, 17. век

Adet böyle, bir eğlence maskara dünyadır.
Такав је адет, свет је један маскенбал.

Евлија-челебија (Evlîyâ 2001: 263; Моаџанин, Јурин-Starčević 2014: 77)

Прошло је тачно два столећа од када је чувени оријенталиста и историчар Јозеф фон Хамер указао на значај Евлије-челебије (1611–1685?) и његовог *Пуџојиса* (*Seyahatname*) (Dankoff, Tezcan 2015: 39).¹ Па ипак, Евлијино епохално дело још увек није до краја истражено нити објашњено. Српска историографија, историографија некадашњих југословенских простора и оријенталне студије почеле су да се упознавају са Евлијиним *Пуџојисом* постепено и у мањим целинама већ на самом почетку 20. века. Од тада је његово дело незаобилазан извор за историју Балкана у 17. веку (Šabanović 1979; Моаџанин, Јурин-Starčević 2014). Треба нагласити да је Евлија-челебија обилазио европски део Османског царства од 1660. до 1670. године.

¹ Чланак је заснован на саопштењу са међународне радионице *The Latest Edition of Evliya Çelebi's Seyahatname: The Account of New Insights* одржаном на Филозофском факултету у Загребу, 23–24. јуна 2016. године. Радионица је у великој мери утицала на формирање ставова изнетих у овом чланку.

Дуг је пут превалило по свему јединствено дело Евлије-челебије пре него што је коначно добило заслужно место у светској и у српској историографији. Веродостојност података које је Евлија нудио од самог почетка поделила је светску научну јавност на оне који му ништа нису веровали, смештајући његов *Пуџојис* у „лепу књижевност“, и на групу која је била састављена колико од оних скептичних истраживача што су тек ту и тамо прихватили поједине податке, толико и од оних који су некритички прихватили све податке, нарочито оне који су им одговарали да потврде унапред донете ставове. Како је утврдила др Марта Андрић, предрасуде према Евлији-челебији биле су толике да је редакција политички изузетно важног пројекта *Историја народа Југославије*, осмишљеног крајем педесетих година 20. века, одлучила да се његов *Пуџојис* не прихвати као извор (Моаџанин, Јурин-Старчевић 2014: 79; Ђурђевић, Графенауер и др. 1959; Графенауер, Ђурђевић и др. 1960). Тај потез није био произвољан. Напротив, био је сасвим у складу са превлађујућим научним мишљењем тога доба у целом свету. Аутори јединице о Евлији-челебији у познатој аналитичкој *Енциклопедији ислама* (друго издање), Ј. Х. Мортман и Х. В. Дуда, први пут објављеној 1958, а потом прештампованој до 1991. године (и доцније у CD-издањима), подвлаче да се Евлији не може увек веровати и да му је недостајао интерес за историјском истином. На *Пуџојис* су гледали као на „лаку литературу“ чији је циљ био да забави османске интелектуалце 17. века на колоквијалном османско-турском језику. Та енциклопедијска јединица замењена је новом тек 2016. године (Mordtmann, [Duda] 1999; Dankoff 2016).

Од краја педесетих година 20. века до данас пуно тога се променило. Без обзира на то што се кључна енциклопедијска јединица није мењала, продубљивала су се сазнања о Евлији-челебији и значају његове *Сејахатнаме*. И то у тој мери да је један од угледних познавалаца Евлијиног дела, проф. Г. Хаген, већ 2008. године могао слободно да напише да је „његово десетотомно путописно дело најважнији појединачни текст читаве османске литературе“. Додао је да је Евлијино дело „најобимније дело своје врсте у исламској литератури, можда и у светској, књижевни извор јединственог богатства“ (Hagen 2009). Круна досадашњег проучавања Евлије-челебије и његовог *Пуџојиса* јесте изванредна студија професора Роберта Данкофа, човека који је читав радни век посветио овом монументалном делу (Dankoff 2006).

То што је Евлија истовремено имао за циљ да забави своју публику не треба да уноси сумњу у квалитет његових извора и информација. Небројено пута потврђено је да је Евлија-челебија имао јасну жељу да запише тачне податке. О томе сведочи његова методологија прикупљања информација. Није увек веровао чак ни очевицима. Напомињао је да се не сме лагати. Често је на различите начине изражавао сумњу у тачност информација или прича. Многе податке

проверавао је лично: тако је дужину зидина неколиких утврђења, међу којима и бечког, измерио својим кораком. Тај корак је прецизно одредио као корак одраслог, развијеног човека, не као онај „опијумског зависника“. Када неке податке није могао да провери, као на пример причу о томе да су се травната острвца на Скадарском језеру померала током јачих олуја, он је истакао да током свог боравка то није видео својим очима, али да су му старији грађани Скадра посведочили о једној таквој ситуацији од пре више деценија. Евлија је имао обичај да прикупља званичне податке на самом изворишту: код заповедника утврђења, код кадије (који је имао велике управне дужности, како у насељу, тако и у целом кадилуку), код локалног тржишног инспектора (мухтесиба) и шејхова (старешина) појединих еснафа, па чак и код сеоског старешине. Где год је имао времена и могућности, Евлија-челебија је податке исписивао из кадијиног сицила (кадијина књига протокола у коју су записиване све његове одлуке). Како је у судници постојала и локална архива, Евлија је прелиставао преписе царских пописних дефтера и вакуфнаме (задужбинске повеље) значајнијих вакуфа (Dankoff 2006: 186–196).

Разлози за неповерење према Евлијином делу могу се сврстати у две кључне групе. Први су они који потичу из тенденциозног тумачења Евлијиног текста. Евлија-челебија је, поред веродостојних података, у текст уносио локална веровања, легенде, снове и разне чудновате приче, некада и намерно, шаљући сатиричну поруку. Иако је Евлија упорно наглашавао да се оградађује од извора, да је поједине приче чуо из друге руке, на то се или није обраћала пажња, или су, што је чешћи случај, такве ограде избациване као непотребне из првобитног издања које је сукцесивно објављивано од 1896/97. године. Друга група разлога везана је за лош препис рукописа који је тада узет за предлогак ([Evliya] 1314–1318). Тих првих шест књига *Пушхойиса*, које је објавио Ахмед Џевдет, не могу се сматрати озбиљним приређивањем рукописа чак ни за крај 19. века. Превод је често скраћиван, текст поједностављиван и гдегде потпуно прерађиван. Уз то, неретко су изостављани издавачу нејасни појмови и неразумљиви делови текста, поготово они на неосманским језицима. Уочљива је и крајња небрига о топонимији, антропонимији и нарочито о бројкама. С друге стране, одређени делови су изостављани због ригидне цензуре у време владавине султана Абдулхамида (Моаџанин, Јурин-Старчевић 2014: 78–81; Dankoff, Tezcan 2015: 4–5). Набројане тешкоће у великој мери осетио је током превођења и Хазим Шабановић, осврнувши се на њих у преговору превода (Šabanović 1979).

На подстицај великог српског научника и политичара Стојана Новаковића, у то време капућехаје (посланика) у Истанбулу, секретар и преводилац посланства Димитрије Чохаџић подухватио се да 1905. године по први пут српској научној јавности представи превод дела *Пушхойиса* Евлије-челебије који се односи на српске земље

(Чохаџић 1905). Наравно, као и сви потоњи мање или више вешти преводи (С. Кемура, Г. Елезовић, Ј. Радонић, М. Делић и др.), и он је рађен са тада јединог доступног старог истанбулског издања. Хронологију проучавања Евлијиног *Пуџојиса*, као и осврт на квалитет ранијих превода, овде нема смисла понављати јер су у потпуности познати из предговора издању које је сачинио изузетан зналац османског језика и историчар Хазим Шабановић. Он је изабране делове Евлијиног *Пуџојиса* први пут објавио 1954. године. Допуњена и прерађена издања из 1973. и 1979. године највише су и најшире коришћена на просторима некадашње Југославије (Šabanović 1979: 11–12; Моаџанин, Јурин-Старчевић 2014: 78).

И дан-данас користе се сва Шабановићева издања иако је прошло скоро две деценије од савременог издања изворног рукописа *Пуџојиса*. Угледна истанбулска издавачка кућа *Yapı Kredi Yayınları* окупилa је око тог пројекта истакнуте познаваоце Евлијиног дела који су приредили свих десет књига у латиничној транскрипцији (нажалост без факсимила). Нама интересантна подручја обухваћена су у књигама 5, 6, 7 и 8 (Evliya 2001; Evliya 2002; Evliya, 7, 2003; Evliya, 8, 2003). Од тада у Србији није написан нити један чланак који би указао на потребу новог превода или допуну Шабановићевог превода.

Може се рећи да су српски турколози и историчари који се баве тим периодом историје постали свесни значајних разлика у тексту убрзо по објављивању савременог истанбулског издања Евлијиног аутографа. Међутим, како још увек нема његовог превода на српски језик, нови подаци остали су непознати добром делу свих осталих истраживача. Ако сами историчари и оријенталисти нису били довољно гласни да укажу на неопходност коришћења новог издања Евлијиног *Пуџојиса*, не треба да изненађује што то још увек не чине ни историчари уметности, етнологзи, археолози нити други научни и културни прегаоци који из било ког разлога користе овај јединствени извор.

Оно што је Шабановић некада урадио сâм тешко да би се данас остварило без осмишљавања читавог пројекта. Хрватске колеге су најбрже реаговале окупивши се око пројекта *Evliya Chelebi and Croats. New perspectives*, који се од 2014. године реализује на Филозофском факултету у Загребу, под руководством професора Ненада Моачанина. Пројекат би требало да се оконча објављивањем критичког издања *Пуџојиса*, тачније превода делова 5, 6. и 7. књиге (делови важни за историју Хрвата), с научним апаратом, терминолошким коментарима и пропратним студијама.²

На врсте и карактер грешака и недостатака старог издања, као и на смисао Шабановићевих интервенција у преводу јасно су указали Ненад Моачанин и Корнелија Јурин-Старчевић у чланку који детаљно објашњава сврху поменутог пројекта (Моаџанин, Јурин-Старчевић 2014).

2 Evliya Chelebi and Croats. *New Perspectives*. <<http://www.evliyachelebi.org>> 02. 06. 2018.

Њихови су закључци веома убедљиви. Добит од будућег критичког издања биће вишеструка. На тај ће се начин исправити бројни пропусти, грешке и нејасна објашњења из старог издања. На простору који су они обрађивали, а то је углавном данашња Хрватска и Босна, Евлијин аутограф доноси преко 30% текста више од оног текста који нам је доступан у старом Шабановићевом издању. Ти непознати подаци јесу, како они наводе, „bogat izvor za svekolika istraživanja, uključujući povijesna, etnološka, kulturološko-antropološka, socio-lingvistička, arheološka itd.“. После извршених темељних истраживања, Н. Моачанин и К. Јурин-Старчевић заузели су став да је „Evlija u mnogim elementima vrlo pouzdan i sistematičan izvor“ (Моачанин, Јурин-Старчевић 2014: 89–90).

Чињеница да аутограф садржи готово трећину текста више од старог истанбулског издања за простор Западног Балкана и те како је индикативна и за територије насељене Србима. Ако се ограничимо само на територију данашње Србије, детаљна компаративна анализа разлика између аутографа и старог издања на коме је заснован Шабановићев превод није још урађена. За потребе овог чланка ограничићу се углавном на простор данашње Србије. На први поглед, могло би се рећи да нема правила где је више текста испуштано и зашто, или где је више грешака начињено. Указивањем на врсте грешака и драстичне разлике у односу на податке које нам пружа оригинални текст, покушаћу да образложим потребу за новим критичким издањем овог драгоценог извора. Сасвим је разумљиво да се на овом месту морам ограничити на тек неколике примере, често насумичне. Посебну пажњу посветио сам већим насељима, имајући у виду да су градови, како је то Р. Данкоф приметио, „средишња категорија како у његовим путовањима тако и за његово схватање света“ (Dankoff 2006: 48).

• *Прву групу разлика у шексџивима*, заиста неочекивано велику групу, чине наизглед ситне грешке везане за бројчане податке. Оне могу бити последица штампарских грешака, грешака при преписивању или превођењу и свакако нису намерне. Неке од тих грешака знатно су допринеле изазивању сумњи у веродостојност Евлијиних података. Међу највеће свакако спадају подаци о Зворнику, који је уместо у Шабановићевом преводу наведених 80, ипак имао свега 18 махала, и уместо чак 2.800 исламских богомоља (*mihrab*) прихватљивих 18, док се цифра 2.800 у ствари односи на куће (Evljā 1979: 484; Evliyā 2002: 295; Моачанин, Јурин-Старчевић 2014: 82). Слична је ситуација и са подацима о Херцег Новом. У старом истанбулском издању стоји да у пет махала има 3.080 кућа, док је у аутографу наведена сасвим разумна бројка од 306 кућа (Evljā 1979: 438; Evliyā 2002: 270; Моачанин, Јурин-Старчевић 2014: 83).

Мора се истаћи да Београд у сваком погледу представља најкрупнији проблем. Готово да нема реченице у Шабановићевом преводу са старог издања у којој не треба на неки начин интервенисати.

Без обзира на вишеструко увећање територије на којој се проширио Београд од краја 16. столећа па до првог краткотрајног пада под аустријску власт 1688. године, податак из старог издања да је у њему живело 98.000 становника свима се увек чинио претераним. У број од 48.000 житеља, без војске и улеме, како је наведено у Евлијином аутографу, више нико неће сумњати. Тај број се углавном уклапа у процене других посетилаца. Штавише, с обзиром на чињеницу да је Евлија-челебија једини од њих био упознат са званичним подацима, њему би требало поклонити највећу пажњу (Evljā 1979: 84; Evliyâ 2001: 195; Fotić 2005: 52–53).

Због великих разлика у текстовима и праве конфузије, реконструкција погрешно написаних имена београдских махала, џамија и месцида и њиховог бројног стања изискује засебан чланак и далеко више простора него што је овом приликом предвиђено (Evljā 1979: 84–87; Evliyâ 2001: 195–197).³

Указаћу на још неколико примера грешака овог типа у старом истанбулском издању. Према аутографу, у Крушевцу су постојала четири хана, а не три, како је наведено у старом издању (Evljâ 2001: 316; Evliyâ 1979: 310; Fotić 2010).

У Куршумлији је Евлија приметио једну џамију, а не три, како стоји у Шабановићевом преводу (Evljâ 2001: 316; Evliyâ 1979: 309).

Обим панчевачке паланке износио је 800 корака, а не 100. Другу грешку начињену у одељку који се односи на Панчево исправио је сâм Шабановић. Као и у више других наврата у свом преводу, исправио је издавача напоменувши да се ту Тамиш улива у Дунав, а не Сава (Evljâ 2001: 201; Evliyâ 1979: 95).

Касаба Чачак нема 6.000 кућа, како је наведено у Шабановићевом преводу, него 600 кућа покривених ћерамидом и шиндром, приземних и на спрат. Такође, нема седам џамија, него девет богомоља (*mihrab*) (Evljâ 1979: 380; Evliyâ 2002: 240).

Таквих грешака у старом издању има на стотине. Што је веће насеље више је и грешака или изостављања.

• *Друју ирују разлика* чине нејасна, па чак и збуњујућа места. Упоредивање с текстом аутографа недвосмислено показује колико је Евлија-челебија прецизан приликом објашњавања. На ту Евлијину особину указао је Н. Моачанин разјаснивши на основу аутографа бројне недоумице у Шабановићевом преводу Евлијиног описа Осијека (Моачанин 2016).

Примера ради, у старом истанбулском издању наведено је да се касаба Пријепоље састоји од „две касабџе“. У оригиналу пише да се касаба Пријепоље састоји од „два дела“ (*iki bölük kasabadir*), које раздваја запуштени простор дужине хиљаду корака (Evljâ 1979: 393; Evliyâ 2002: 249; Моачанин, Jurin-Starčević 2014: 86).

³ Чланак о томе је у припреми.

Приликом описа простора који заузимају београдски виногради испуштени текст збуњује читаоца и не дочарава могућу и при томе врло јасну слику. У преводу стоји: „Они се простиру од југоисточне стране шехера до села Вишњице, па одатле до варошких чесама [sic!], затим до текијског винограда, а одатле до Абаза-(пашина) киоска, затим Авалским потоком до града Авале“. Из аутографа се види да Евлија јасно одређује цео простор, правећи читав лук, од Дунава па све до Саве: „Простиру се изван шехира у правцу кибле до села Вишњице, потом до извора одакле иде вода до градских чесама, потом до текијских винограда, потом до Абаза-пашиног киоска, потом до потока Авалске тврђаве, потом до Топчијиног села, потом до обале реке Саве“ (*Bu şehrin canib-i kiblesi taşrasında ta karye-i Vişeniçe'ye, andan şehir çeşmelerine gelen su-başına, andan tekye bağlarına, andan ta Abaza Paşa Köşkü'ne, andan ta Havale kal'ası deresine, andan Topçu köyüne, andan ta nehr-i Sava kenarına dek*) (Evljâ 1979: 91; Evlijâ 2001: 199). За оне који су се бавили топографијом Београда у 17. веку опис је толико прецизан да не оставља никакву сумњу у Евлијине наводе.

• *Трећу јрџу разлика у њексиу* чине изостављања настала као последице цензуре, аутоцензуре и скраћивања текста било по вољи приређивача било због коришћења недовољно доброг предлошка рукописа. Понекад су изостављања мањих или већих целина заиста необјашњива. Те изостављене целине, сада доступне преко аутографа, умногоме проширују наша сазнања о простору, времену, обичајима и људима с којима се Евлија сусретао.

Један од најупечатљивијих примера везан је за историју менталитета становништва које је насељавало простор ограничен Рудником, Пожегом, Чачком и Ужицем. Недостаје фрагмент о пошалицама и међусобном комшијском подсмевању. „Није срамота!“, знао би Евлија да нагласи пре него би се упустио у приказивање неких обичаја који су искакали из уобичајених моралних норми. А и када би рекао да јесте срамота наводити просте речи, правдао се тиме да је за путника важно да их зна због могуће злоупотребе (Dankoff 2008: 77–78). Неће ни овде бити прескочене.

За Чачане су житељи Рудника, Пожеге и Ужица говорили *Çaşkali ve maşkali ve laşkali ve rişkali*. Суфикс – *li* овде значи „из“. Чачкали је дакле Чачанин, као што је мало доцније Ужичели Ужичанин. Каже Евлија да је то „бошњачка шала, али не без укуса“, тј. смисла (*Boşnak latifesidir amma zine mezeden hali değildir*). То што је овде Евлија написао да је у питању бошњачки језик, а не српски, не треба да збуњује – он није био у могућности да прави ту разлику и врло често се тако изражавао. Евлија је потом потанко објаснио наведене појмове: „*maşkali* значи мачкасти и весели [склони шали]“ (*ya'ni maşkali, kedili ve gidili demektir*), „*laşkali* су несрећници“ (*ya'ni laşkali uğursuzlar*), а „*rişkali* значи да су им жене проститутке свесне своје вагине“ (дословно: „проститутке с вагином“, у значењу „незасите“)

(*ve pıçkali, ya'ni avretleri fercli fahişe demek*). Биће да Ужичани нису Евлији најјасније објаснили последњи израз. Чини се да су поменути појмови тако поређани колико због значења, још и више због риме. Не треба искључити да се последњи израз и тада односио на „карактерну особину“, на исти начин као што се и данас употребљава на овим просторима. Како сведочи Евлија, ни Чачани нису остали дужни Ужичанима: „Ужичани гузичани [из гузице], прикривени хомосексуалци, момци који много дају [задњицу]“ (*Öziçeli kuziçeli, ya'ni erşet nihani ve midehed gulami çok, derler*) (Evljâ 1979: 380; Evliyâ 2002: 240).⁴ Пошто приређивачи очигледно не знају српски, није тешко претпоставити да су слово „каф“ (ك) прочитали као „к“, уместо као „г“. Тешко је поверовати да израз *kuziçeli* овде није требало изговарати „güziçeli“. Тако израз у игри речи са обавезним римовањем добија прави смисао. Ови примери показују да и нови приређивачи могу направити грешке када су у питању језици које не познају.

Ко познаје Чачане и Ужичане зна колико је и данас развијено међусобно надгорњавање и задиркивање. Судећи према Евлијином сведочењу, та се појава развила још у далекој прошлости. Очигледно је била толико карактеристична да су локални житељи сматрали да је познатом путописцу неизоставно морају приказати у неком виду.

У Евлијином аутографу може се наћи сасвим неочекиван податак, податак изостављен у старом издању, а који се уклапа у оно што знамо из дуго запостављених јеврејских извора. Евлија-челебија потврђује да је у Београду, поред Јеврејске махале, било и седам скупина (заједница) Караита (*Yedi cema'at add olunur Cuhud-i Karayilerdir*) (Evljâ 1979: 84; Evliyâ 2001: 195; Fotić 2005: 71–73).

У старом издању изостављени су делови иначе изузетно важни за истраживање свакодневног живота у Београду. Евлија поименице наводи седам врста риба које су се могле наћи на *баркама* што су свакодневно стизале на сва београдска пристаништа: моруна, јесетра, кечига, штука, шаран, смуђ и још једна врста коју нисам успео да идентификујем – а која би се најпре могла прочитати као смудић (или смодић?) (*morina ve mersin ve çiğa ve uştuka ve sazan ve üsmük ve ismodik*) (Evljâ 1979: 92; Evliyâ 2001: 200).⁵ Тај део је у старом издању дословце скраћен препричавањем. У аутографу је наведено да Савом и Дунавом стиже разноврсна роба на 5–6.000 бродова годишње и из којих то крајева. Чак се и врсте бродова наводе: *transa*,

4 Захваљујем се проф. др Слободану Илићу (Near East University, Nicosia), једном од одличних познаваоца османске еротске литературе, на сугестијама у преводу неуобичајених граматичких конструкција и израза који не постоје у речницима.

5 Ништа слично наведеном називу рибе *исмодик* нисам пронашао у литератури (Храбак 1960; Зиројевић 1994; Панчић 1860; Аноним 1908). Проверио сам факсимил Евлијиног рукописа. Приређивачи нису направили грешку. Све врсте риба заиста су забележене онако како стоји у објављеном тексту. Према мишљењу проф. др Предрага Симоновића (Биолошки факултет у Београду), ако претпоставимо да је смудић мали смуђ, онда је највероватније у питању смуђ камењар (*Sander volgensis*).

parga, и *tombaz* (Evljā 1979: 92; Evliyâ 2001: 200). Реч је о трговачким и транспортним бродовима различите величине, с тим што је томбаз посебна врста бродића који је служио и као понтон за привремено премошћавање река.

У опису Митровице (Сремске) доста текста недостаје у Шабановићевом издању. Међу осталима, ту је и податак о томе како су љубазни домаћини нудили војску „шербетом од меда“ (*bal şerbeti, bal suyu*) од кога су се сви понапијали (Evljā 1979: 353–357; Evliyâ 2002: 102–103).

У поглављу о Пожеги у старом издању изостављен је део текста у коме Евлија каже да је бацио поглед у кадијски сицил (кадијин регистар) да се информише о обавезама и дажбинама локалног становништва, које је потом редом набројао. Евлија наводи да су се у том кадилуку, између осталог, узгајали пиринач и паприка (*biber*) (Evljā 1979: 381; Evliyâ 2002: 240). Овај нам одељак уједно сведочи и о Евлијиној акрибичности, као и о методама скупљања података.

Приликом описа Митровице (Косовске), после легенди о Обилићевој погибији, у старом издању недостаје Евлијина напомена да је због тога донесен канун (закон) да се страни посланици приликом пријема чврсто држе за обе руке док целивају осам корака дуги рукав. Недостаје и важна реченица у којој Евлија напомиње да у тим крајевима поменути тврђаву називају Косовска Митровица (*Kosova Mitroviçesi derler*), за разлику од Сремске Митровице (*Sirem Mitroviçesi*) (Evljā 1979: 269; Evliyâ 2001: 292).

Ако је издавач с краја 19. века мислио да може да прескочи податак о „велике хвале вреднима грожђу и белим трешњама“ у Смедереву, ми смо Евлији захвални што нам је то потврдио (Evljā 1979: 314; Evliyâ 2001: 318).

• И сам Хазим Шабановић начинио је један број пропуста. Данас изгледа необјашњиво зашто је изоставио део текста из седме Евлијине књиге, у којој описује пут низ Дунав, између Голупца и Видина. Из такође нејасног разлога, Шабановић је ту убацио само део о Кладову (*Feth-i İslam*). Део пута од Голупца до Видина иначе постоји у старом истанбулском издању са којег је Шабановић преводио. Како је било могуће да тај пропуст није исправио у неком од доцнијих издања? То је убедљиво највећи део текста који је српској и југословенској публици остао недоступан. Притом, то су изузетно занимљиви делови *Пуџојиса*. Ни трага од упечатљивог путовања Ђердапом, од Голупца до Кладова, са описима Добре и Пореча, адâ, насеља с друге стране Дунава, као и начина путовања кроз Демир-капију (Гвоздена врата), кроз опасне вртлоге, где и по хиљаду људи вуче бродове узводно, док се терет преноси колима. Посебан начин риболова на том простору такође је оставио утисак на великог путописца (Evljā 1979: 551; [Evljā], 7 1928: 439–471; Evliyâ, 7, 2003: 169–175).

Изузев овог крупног недостатка, остале Шабановићеве грешке не могу се сматрати значајним с обзиром на његов немерљиви труд. Примера ради, иако је београдски Чукур-хан наведен и у старом истанбулском издању, Шабановић је пропустио да га наведе у преводу, готово сигурно омашком (Фотић 1991: 105). Има и мањих, мада важних, пропуста у преводу са старог издања који су настали као последица Шабановићеве аутоцензуре, али и они су веома ретки.

Нагласићу још једном да наведени примери искључиво имају за циљ да илуструју врсте грешака и пропустâ. Овај чланак нема претензије да дâ коначну оцену.

Како кренути напред? Мислим да је пут који је осмислио тим стручњака предвођен професором Ненадом Моачанином једини исправан пут, имајући у виду степен развоја науке у 21. веку. Њихов је закључак да је „nužno превести sve dijelove autografa koji se odnose na hrvatske zemlje, te prirediti kritičko izdanje sa znanstvenim aparatom, terminološkim komentarima i popratnim studijama“ (Моачанин, Јурин-Старчевић 2014: 90). Додао бих још нека размишљања која се намећу после читања бројних студија о Евлији-челебији и његовом *Пуџојису*.

Пре закључних разматрања осећам потребу да укажем на још једну недоследност уочену у огромној већини различитих објављених радова у којима се помиње Евлија. Крајње је време да се прекине с погрешном праксом писања Евлијине титуле великим словом, што сугерише нешто сасвим друго. Уместо „Евлија Челебија“ како то без икаквог правог разлога намећу лектори, некада се позивајући само на „устаљени обичај“, треба писати „Евлија-челебија“. Евлија је, што се правописа тиче, челебија као што је то и било који други челебија (ефендија, бег, или паша). Тај „устаљени обичај“ настао је из грешке Хазима Шабановића и његових претходника који су изреда преузимали велико слово из туђих правописа.

Какав принцип треба следити у избору територија које би ушле у ново издање на српском језику? Хрватско издање ће обухватити области данашње Хрватске и Босне и Херцеговине, уз још нека рубна подручја у којима се помињу Хрвати. Тај се део обавезно мора прикључити и српском издању. Не смемо се ограничити простором на коме се задржао Хазим Шабановић. Неупоредиво потпунија слика стећи ће се укључивањем што већих делова текста који се односе на данашњу Мађарску, Румунију, Бугарску, Грчку и Албанију.

Постоје подручја, ван оних рубних, у којима се Срби не помињу именом, а где је њихово постојање недвосмислено потврђено другим изворима. Сматрам да и такве делове треба укључити с објашњењима. Као пример могли би да послуже описи Темишвара, тада у огромном проценту насељеном Србима, или део Будима познат као Табан (*Tabahane* код Евлије), доцнија „Српска варош“, коме Евлија такође посвећује доста простора (Evlія 2001: 201–207; Evliя

2002: 145–148). Исти принцип би се могао применити и на друге градове који су данас у Мађарској, Румунији, Бугарској или Албанији, за које се зна да је у њима постојала организована српска заједница. С друге стране, Евлија је насеља и начин живота на Дунаву посматрао као целину, доносећи податке о сваком месту или занимљивости, без обзира на то да ли је тај простор припадао Смедеревском и Видинском санџаку, Темишварском ејалету или Влашкој кнежевини. Живот на Дунаву представља целину коју не сме нарушити прескакање описа места која данас припадају Румунији или Бугарској, барем до Видина или Ораховице.

Разумевање политичког, привредног и друштвеног контекста Евлијиног времена и простора који је обилазио, његово виђење „света“ кључно је за правилну анализу Евлијиног бриљантног дела. Књига и бројни чланци највећег ауторитета за Евлијин *Пуџоџис*, професора Роберта Данкофа, недвосмислено показују колико је важно да откријемо Евлију као личност, да разумемо његов начин размишљања, његове ставове, немерљиву радозналост и, у складу с тим, објективно сагледавање онога што је видео својим очима или слушао из друге руке (Dankoff 2006; Dankoff, Tezcan 2015).

Многа Евлијина запажања одражавају његов поглед на свет. То су размишљања једног османског интелектуалца свога времена, интелектуалца отвореног ума, прилично храброг да у текст понекад унесе детаље који се косе са устаљеним политичким, верским и моралним ограничењима. Понекад заиста нема смисла да се таква запажања изоставе само зато што се односе на неку мање или више удаљену област у којој није било, или где нису поменути Срби или Хрвати. Обичаји и веровања разних етничких, верских или племенских заједница, природа, биљни и животињски свет, свакодневни живот, исхрана, свакако су теме од изузетног ширег значаја. Примера ради, ту је Евлијино размишљање о Ромима на више страница (Friedman, Dankoff 1991). Веома је важно да се упознамо с тиме како су на њих гледали припадници османске школоване елите. То је питање од значаја за цео Балкан, без обзира на чињеницу што је забележено док је путовао данашњом северном Грчком.

Било би вишеструко корисно по разумевање Евлијиног *Пуџоџиса* када би превод пратила и друга књига, састављена од чланака, пре свих Р. Данкофа, али и других истраживача, који би објаснили Евлијин језик, ставове, приступ, изабир тема и друге карактеристике самог текста. Потпунија би се слика стекла када бисмо сазнали какав је био Евлијин однос према хришћанима, припадницима других вероисповести, раса и народа, према стотинама различитих обичаја с којима се сусрео или о којима су му причали, као на пример о канибализму Калмука, или о хвалисавим причама каирских момака о узбуђењу током вођења љубави с крокодилком. За разумевање Евлијиног менталитета важно је и то како је доживео оргуље

у бечкој катедрали, и уште сам Беч, какве мисли има о откривању Новог света и о Индијанцима које је изгледа видео у аустријским земљама (наводи да су извесни Шпанац Падре и Португалац Колон 1484. године прво дошли код Бајазита II и понудили му да за њега открију Нови свет, па тек пошто их је овај одбио, обратили су се папи и шпанском краљу) (Dankoff 2006: 59–60, 62–63; Dankoff 2008: 83–84).

Евлија-челебија је написао путопис енциклопедијског карактера, дело које се жанровски не може одредити. Евлијин приступ је јединствен. Он нема претходника на кога би се угледао, нити се столећима доцније икада појавио неки његов следбеник таквих интересовања, такве енергије и такве страсти за путовањем и записивањем.

Ново научно издање морају пратити факсимили. Потпуно и критичко издање може се приредити једино на тај начин. Пример задиркивања Чачана и Ужичана и други наведени примери показују да рад на оваквом *Yapı Kredi Yayınları* издању подразумева ослањање на „читање“ приређивача који не знају словенске или неке друге локалне језике, што непотребно отвара простора доношењу претпоставки, онемогућава правилно тумачење појединих израза, а гдегде доводи и до даљих погрешних тумачења. Не бисмо смели нагађати како је Евлија заиста бележио драгоцене специфичне изразе и појмове на локалним језицима, те бројне топониме и антропониме.

Припрема новог критичког издања јесте комплексан посао који захтева ангажовање и филолога и историчара. Тешко је данас пронаћи преводиоца таквог капацитета и знања, притом и врсног историчара, какав је био Хазим Шабановић. Евлијино образовање је било такво да преводилац мора господарити и османско-турским и арапским и персијским језиком. Велики број студија о Евлијином језику, начину писања и метафорама објављен је у последњих неколико деценија. Само се осмишљеним тимским радом, можда у оквиру посебног пројекта, може доћи до издања које ће издржати стручну критику. Сваки други приступ био би површан, а резултат унапред обесмишљен.

Жеља да се разуме Османско царство и раздобље османске власти на Балкану постоји, а литературе на балканским језицима, литературе која би се препоручила, нажалост, нема у довољној мери. Критичко издање овог врхунског дела светске путописне литературе био би изванредан корак у том правцу. Тек потом могла би уследити популарна и скраћена издања.

ЛИТЕРАТУРА

- Аноним. „Врсте риба у нашим водама“. *Кайилої излаїача и изложених ѓредмеїа на изложбама из воћарсїва, виноїрадарсїва, ићеларсїва и рибарсїва – ѓрїрећеним од 28. септїембра до 2. октїобра 1908 у Беоїрагу*. Београд: Српско пољопривредно друштво, 1908. 223–230.
- Графенауер, Бого, Бранислав Ђурђев и др. (ур.). *Истїорїа нарога Јуїославије*. Књ. 2. *Од иочейка XVI до краја XVIII века*. Београд: Прогреса, 1960.
- Dankoff, Robert. *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*. Leiden: E. J. Brill, 2006².
- – –. “Ayup değil! (No Disgrace!)”. *Journal of Turkish Literature* 5 (2008): 77–90.
- – –. “Evliya Çelebi”. *Encyclopaedia of Islam, Three*. Ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer, et al. First published online: 2016. <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_26262> 02. 06. 2018.
- Dankoff, Robert and Semih Tezcan. “An Evliya Çelebi Bibliography”. 4th Ed. 2015, 1–71. <<https://lucian.uchicago.edu/blogs/ottomanturkish/files/2015/09/Evliya-Celebi-Bibliography.September-2015.pdf>> 02. 06. 2018.
- Durđev, Branislav, Bogo Grafenauer i dr. (ur.). *Historija naroda Jugoslavije*. Knj. 2. Zagreb: Školska knjiga, 1959.
- Evlija Čelebi. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Prevod, uvod i komentar Hazim Šabanović. Sarajevo: Veselin Masleša, 1979⁴.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve sair. 5. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- – –. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, 6. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- – –. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve sair. 7. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- – –. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve sair. 8. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- [Evliya Çelebi]. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Hazırlayan Ahmed Cevdet. 1–6. İstanbul, 1314–1318 (=1896–1901).
- [Evliya Çelebi]. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Hazırlayan Rifat Kilisli. 7–8, İstanbul, 1928.
- Evliya Çelebi and Croats. New Perspectives. <<http://www.evliyachelebi.org>> 02. 06. 2018.

- Зиројевић, Олга. „Риболов на средњем Дунаву (XVI и XVII век)“. *Зборник Маџице српске за историју* 49 (1994): 111–120.
- Моаџанин, Ненад. „Османски Осјек: нови приступ“. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti* 525. 51 (2016): 83–106.
- Моаџанин, Ненад и Kornelija Jurin-Starčević. „‘Novi’ Evlija Ćelebi: autograf ‘Putopisa’“. *Književna smotra* 173. 3 (2014): 77–90.
- Mordtmann, J. H. – [H. W. Duda]. “Ewliyā Ćelebi”. *Encyclopaedia of Islam*. CD-ROM Edition v. 1.0. Leiden: Koninklijke Brill NV, 1999.
- Панчић, Јосиф. „Рибе у Србији (Pisces Serbiae)“. *Гласник Друштва Српске Словесности XII* (1860): 500–667.
- Fotić, Aleksandar. “Alaca Hişar (Kruševac)”. *The Encyclopaedia of Islam, Three*. Part 2010-1. Ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer, et al. Leiden: Brill, 2010. 59–60.
- – –. “Belgrade: A Muslim and Non-Muslim Cultural Centre (16th–17th C.)”. *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno 10–12 January 2003*. Ed. Antonis Anastasopoulos. Rethymno: Crete University Press, 2005. 51–75.
- – –. „Девет прилога историји турског Београда“. *Годишњак трага Београда XXXVIII* (1991): 103–112.
- Friedman, Victor A. and Robert Dankoff. “The Earliest Text in Balkan (Rumelian) Romani: A Passage from Evliya Ćelebi’s *Seyāhat-nāme*”. *Journal of the Gypsy Lore Society* 1. 1 (1991): 1–20.
- Hagen, Gottfried. “Afterword: Ottoman Understandings of the World in the Seventeenth Century”. *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Ćelebi*. Robert Dankoff. Leiden: E. J. Brill, 2006², 207–248.
- – –. “Evliya Ćelebi”. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Ed. Gábor Ágoston and Bruce Masters. New York: Facts on File, 2009. 209–210.
- Храбак, Богумил. „Риболов и Рибља пијаца у Београду у XVI и XVII веку“. *Годишњак трага Београда VII* (1960): 59–66.
- Чохаџић, Димитрије С. „Путопис Евлије Челебије о српским земљама у XVII веку“. *Сјоменик XLII*. Други разред 37 (1905): 1–34.
- Šabanović, Hazim. „Evlijā Ćelebi i njegov putopis“. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Evlijā Ćelebi. Prevod, uvod i komentar Hazim Šabanović. Sarajevo: Veselin Masleša, 1979⁴, 9–55.

Aleksandar Fotić

Old Source, New Discoveries and Insights: Challenges of The Autograph of Evliya Çelebi's Seyahatname

Summary

It has been two centuries now since the importance of Evliya Çelebi's *Seyahatname* was recognized, but his monumental work is far from being fully explored and explained. Serbian and ex-Yugoslav historiography and Oriental studies became familiar with Evliya's work at the very beginning of the 20th century and the data contained in his travel account has ever since been an unavoidable source. New examinations of the autograph have shown that Evliya Çelebi's *Seyahatname* is for the most part a reliable and trustworthy source, revealing, on the other hand, major shortcomings resulting from the use of its 19th-century uncritical and faulty edition. The new Turkish edition brings very important, even quite surprising additions, but they have not been made available to the Serbian-speaking public yet. This paper points to the types of mistakes and oversights in the old Turkish edition and Hazim Šabanović's Serbo-Croatian translation, as well as to the possible amount of omitted text relating to the area of the present-day Serbia, urging for a new, critical edition furnished with commentaries, facsimiles and accompanying studies.

Keywords: Evliya Çelebi's *Seyahatname*, Hazim Šabanović, Serbs, Balkan, Ottoman Empire, 17th century